

TŐZSÉR ÁRPÁD

Az Északi Géniuszt metamorfózisai

Tárgyunknak, a közép-európai szellemiség kialakulásának és változásainak – talán – új értelmezéséhez Hamvas Béla *Öt géniuszt* (1940, 1985) című esszéje adta az ötletet, hadd kezdjem tehát dolgozatomat e jeles, de kicsit elfelejtett Hamvas-esszé rövid, reflektív ismertetésével.

Hamvas a „géniuszt” fogalmát élesen elhatárolja a kultúra, a civilizáció, az állam és a társadalom fogalmától. Az ő „géniusza” – a szerző általános szellemi irányultságának, műveltségének, az archaikus népek szent könyveiben foglalt tanításnak megfelelően – az „ég-ember-föld” összefüggésrendjében jön létre és a metafizikai örökségünkhöz, a szent könyvekhez való visszatérést célozza.

A visszatérés kezdeményezője és példája a „brahman kaszt” – Hamvas így nevezi a szellem embereinek azt a csoportját, amelyik egyedül képes a lét magasabb és alacsonyabb szférái, az „ég és föld” között a kapcsolatot fenntartani, amelyik egyedül tud a létezés eredeti rendjéről, egységéről. Az *Öt géniuszt*ban pedig azt vizsgálja a szerző, hogy milyenek a lehetőségei e kaszt létrejöttének Magyarországon.

Nyolc, Európára is kiterjedő géniuszt különböztet meg, Dél, Nyugat, Észak, Kelet, Bizánc, a Sarkvidék, Afrika és az Atlanti partok vidéke géniusztát. A nyolc közül ötnek a nyomait fedezi föl Magyarországon. (Itt kell megjegyeznünk, hogy Hamvas a történelmi Magyarország területében gondolkodik. S célja ugyan a magyarság szellemiségének a vizsgálata, de ez egyáltalán nem jelenti, hogy a régi Magyarország területén élt más népeket nem veszi figyelembe. A géniuszt-rendszer alapsajátossága, hogy nem a nemzeti határokhoz igazodik.) A „déli géniuszt” (azaz a görög Athén és a latin Róma) hatását a Dunántúl délnyugati részében, a „nyugati géniusztét” (a nyugati ipari civilizációét) a Pozsony és Szentgotthárd közötti nyugati sávban, az „északiét” a Pozsony-Sátoraljaújhely közötti északi hegyvonulat alatt észleli a szerző. „Kelet” (az Alföld) géniusza Csallóköznél kezdődik, s keleten Szatmár, délen Szabadka pontja határolja be (itt az ázsiai és orosz, azaz a nomád kelet hatását kell látnunk), Bizánc géniusza pedig a földrajzilag zárt, körülhatárolt Erdélyben hat.

Nincs itt helyünk és időnk arra, hogy a „magyar géniusztok” jellemzőivel részletesen foglalkozzunk, de annyit el kell mondanunk, hogy míg a déli, nyugati és bizánci (erdélyi) géniusztban lát Hamvas bizonyos pozitívumokat, addig az északiról és keletiről (alföldiről) egyetlen elismerő szava sincs. Az északi géniuszt teljes területe egyébként „Szilézián, Csehországon, Lengyelországon és a balti államokon át Finnorszáig és a skandináv államokig ér” – mondja Hamvas.

Ennek a területnek és szellemiségének s az utóbbi időben kirajzolódó és konkretizálódó Közép-Európa-fogalmunknak és szellemiségének a meglepő egyezéseivel majd a későbbiekben szándékozom részletesen foglalkozni, de már itt is fel kell figyelnünk rá, hogy ha a fenti sorból a skandináv és balti államokat elhagyjuk, akkor tulajdonképpen azt a négy közép-európai államot kapjuk meg, amelyet néhány éve „visegrádi négyeknek” nevezünk. Pedig Hamvas 1940-ben vázolta fel az „öt géniusz” szellemi térképét (nyomtatásban először 1985-ben, Bernben jelent meg), amikor is a „V-4”-ről természetesen még álmodni sem álmodott senki. S hogyha ez alá a térkép alá mintegy gyámszövegként oda írjuk Hamvasnak azt a mondatát, amely szerint az északi géniusz „*a nyugat kulturális provinciája*”, akkor eláll a lélegzetünk. Hogy mennyivel egyszerűbb és ugyanakkor pontosabb meghatározása ez Közép-Európának azoknál, amelyeket eddig olvastunk vagy hallottunk. Hamvas művéről értjük meg igazán, hogy miért nem Közép-Európa Románia vagy a volt Jugoszlávia: egyszerűen azért, mert egyik a bizánci, másik pedig a déli géniusz „provinciája”.

Északot – Hamvas szerint – „*az jellemzi, hogy középponttalan*”. Dél középpontja Athén és Róma, Nyugaté Párizs, Bizáncé Bizánc, később Sztambul, de Északnak nincs centruma. Nem fordul semmilyen irányba. Illetve befelé és kifelé fordul, magába és a természetbe néz. Önálló műveltsége és civilizációja nincs, csak civilizációnál erősebb élményt jelent. Az északi ember „*az embernél valamivel kevesebb, ugyanakkor több: mintha erdei állat lenne és angyal*”. Nem tudja összekapcsolni az életet és a szellemet. A magyar Észak legjellegzetesebb költője – legalábbis Hamvas úgy látja – Tompa Mihály. Jellemző rá a természet-melankólia és az anamnetikus képzelet, de nincs benne metafizikai mélység. Észak – üres, beépítetlen, hagyomány nélküli tartomány. Történetileg nem aktív, ezért sohasem hódító, hanem mindig meghódított.

S így rakhatnánk még tovább is Hamvas sötét színeit Észak palettájára, de hogy sírva ne fakadjunk – az alakuló kép majd mindegyik vonásában saját egykori és részben mai arcvonásainkat sejtve –, azt hiszem, itt a mű vázlatos ismertetését befejezhetjük, s hajoljunk inkább közelebb a részletekhez: mi érvényes belőle ma is és mi nem.

Az egyes kultúrkörök betájolásában és jellemzésében nyugodtan egyetérthetünk Hamvassal ma is. S azt is leszögezhetjük, hogy a mai genius locikat is jobban megérthetjük, ha nem elsősorban a néprajzi-nemzeti sajátosságokban, tájnyelvi vagy tájféldrajzi érdekességekben keressük a jellegzetességeiket, hanem Hamvas géniuszainak a hatásában.

Írókként, irodalomtanárokként viszont nem fogadhatjuk el a szerző géniusz-elméletéből azt a tételt, amely szerint a géniusz célja a brahman-kaszt kihordása, létrehozatala: az irodalom természetesen nem teleologikus képződmény, hanem önmagát kifejező nyelvi és tudatorganizáció.

S nem fogadhatjuk el teljesen a harmadik vagy északi géniusz értékelését sem. Mi ugyanis úgy látjuk, hogy amit Hamvas erről a géniuszról elmond, az

csak a 18., illetve a 19. század „északi” irodalmait jellemzi. S a mi meglátásainkat bizonyítják Hamvas példái is. Az ő számára az „igazi nagy északi költők” Burns, Jacobsen és Hamsun. (Az első 18. századi, a másik kettő 19. századi.) A magyar „északkal” kapcsolatban Hamvas Petőfit (!), Tompát és Mikszáthot emlegeti. (Mikszáthot – „babonás ateizmusa” miatt – elítélően, Petőfit pedig „naiv természetimádata” miatt alföldi születése ellenére is az északiak közé sorolva.) Igaz, más összefüggésekben említ két 20. századi szerzőt is: Krúdy Gyulát és Gulyás Pált. (Az előbbit mint a „mély jellemrajznak, a magasabb szellemi értékek realizálásának és a formának” a pozitív példáját, az utóbbit a Kelet és Nyugat összekapcsolójaként. Krúdyról a későbbiek során majd még mi is szólnunk.) Általánosságban viszont elmondhatjuk, hogy Hamvas nem vesz tudomást a közép-európai irodalmak 20. századi szerzőiről és ezeknek az irodalmaknak a változásairól, nem látja, hogy nagyjából azon a területen, ahol ő a 18. és 19. században csak üres, beépítetlen és hagyománytalan tartományt észlel, illetve „nyugat kulturális provinciáját” látja, ott a századfordulón, Bécs és Prága centrummal egy új, sajátos génusz van születőben. Nem látja Wittgenstein Bécset, nem látja a szecessziót, a prágai strukturalista iskolát, a bécsi kört, nem látja a lengyel katasztrófizmust, tragigroteszket és abszurdot. Igaz, ő Bécset Nyugat génuszához sorolja, de látnia kellett volna, hogy Bécs ekkor Közép-Európának, vagy ha úgy tetszik az Északi Génusznak nemcsak adminisztratív, hanem szellemi fővárosa is, s a felsorolt szellemi áramlatok elindítói és művelői nemcsak a bécsiek voltak, hanem az Északi Génusz szinte egész területéről odaáramlott művészek és tudósok is. (Csak egyetlen példa: a filozófusok említett bécsi körének tagja a cseh Philip Frank, a finn Erich Kaila és a dán Jörgensen is.)

S a cseh Hašekkel és Čapekkel kezdve, s a lengyel Gombrowiczsal és Witkiewiczssel folytatva hosszan lehetne sorolni az íróit is észak Génuszának, akik ebben az időben „a művelődés és polgárosultság eszközeit” már nem „csak átveszik és használják”, hanem teremtik is. S amit megteremtettek, az csak itt jöhetett létre, északon, a „kulturális provincia” területén, ahol a lélek korábban elsősorban a természet felé volt nyitott, hogy aztán első adandó alkalommal egyszerre nyíljon ki Európa minden génuszának irányában. Mert az északi Génusz provinciájának üres területére ráépülő közép-európai génusz (nevezük most már így az egyenletünk eddigi X-ét!) nem más, mint az európai génuszok összességének szuverén ismerete és szintézise.

Dolgozatom további részében ennek a „közép-európai génusznak” a néhány karakterisztikumát próbálom megfogalmazni, egy pillanatra sem tévesztve szem elől e génusz azon kapcsolódásait, hagyományait, amelyek a hamvasi északi génusz irányába mutatnak.

Kezdjük vagy inkább folytassuk azzal a szintézisigénnyel, amelyben fentebb a közép-európai génusz alapséméjét véltük felfedezni.

Már Hamvas is nagy erénynek és előnynek tartja, hogy a magyarság területén Európa nyolc „geniális alkotóerejéből” öt fellelhető, s direkt módon is leírja, hogy „*Magyarnak lenni annyit jelent, mint az öt géniusz világában egyensúlyt teremteni*”. Csak ő ennek az egyensúlynak, ahogy erről fentebb már szöveltünk, sem a múltban, sem a jelenben nem látja megvalósulását. Persze műveltsége, félelmetes olvasottsága mellett fel sem tételezhetjük, hogy a 20. századi változásokat úgy nem látja, hogy elkerülték volna a figyelmét, sokkal inkább arról lehet szó, hogy ő a közép-európai szintéziskísérleteket egyszerűen nem találta szintéziskísérleteknek. S azért nem tesz róluk említést sem.

Gombrowiczék és Čapekéék szintézise ugyanis afféle negatív szintézis. Ezek a szerzők az Európa-tudatukat arra használták föl, hogy részben vagy egészben – s mindegyik a maga módján – „megtagadják” Európát. Közép-Európában nem drámák és regények, hanem antidrámák és antiregények, groteszk tragédiák és abszurdjátékok születtek és születnek; ebben az új európai géniuszban úgy van benne Európa, mint az itatóspapírban a felitatott írás: fordítva. Az irodalmi Közép-Európa a század első felében, s különösen a harmincas években Európa tudathasadása.

De hogy az egész kétfelé hasadjon, ahhoz előbb egésznek kell lennie. Az európai géniuszek sehol sem annyira szimultán jelenlevők, mint éppen Közép-Európának ezekben az anti-opuszaiban. És alapkérdés, hogy az együttlétük lehetséges-e egyáltalán másként, mint így, hogy Hamvas elképzelése és programja megvalósítható-e hagyományos műben: igazodhat-e egy hagyomány- és Európa-igenlő mű egyszerre Dél derűs életeszményéhez, Nyugat kultiváltságához és szociális egyensúlyához, Észak természetközelségéhez és érzékenységéhez, Kelet szabadságvágyához és Erdély szövényes gazdagságához, bizánci rafináltságához? Tény, hogy Gombrowicz *Operettkájában* inkább együtt van a teljes Európa, mint mondjuk Thomas Mann regényeiben.

Közép-Európa géniusza a teljes Európa emlékezete, s ilyen értelemben talán inkább lenne köthető Spenglerhez, mint Hamvashoz: Spengler a Nyugat alkonyáról ír, amely alatt természetesen Európa alkonyát érti. A közép-európai géniusz Európa éjszakája. Amnéziája és lidérces emlékezete.

S ez az Európa-amnézia és -emlékezet folytatódik – valamelyest oldottabb formában – a második világháború utáni, de különösen a hetvenes és nyolcvanas évekbeli közép-európai géniusz legjobb műveiben: a lengyel Zbigniew Herbertében és Tadeusz Rózewiczében, a litván-lengyel Czesław Miloszében, a cseh Bohumil Hrabalében, a cseh-morva Milan Kunderáében s a magyar Mészöly Miklósében és Esterházy Péterében. Mikor Danilo Kiš – aki természetesen szintén beletartozik e sorba – a közép-európai közös nevezőt keresi, szintén úgy látja, hogy ez a közös nevező nem más, mint az európai „*kultúra immanens jelenléte, allúziók, reminiszcenciák és a teljes európai örökségből vett idézetek képében, a mű tudatossága, ami nem ront a spontaneitáson, egyensúlyozás az ironikus pátoz és a lírai távolságtartás között*”.

De itt, Danilo Kišnél meg kell állnunk egy pillanatra a fejtegetésünkben. E szerb–magyar íróval mintha túlságosan délre futottunk volna a Hamvas által kimért Északi Géniusz területétől. Persze elindultunk már a déli irányban Esterházyval és Mészölyvel is, de azért Szabadka (Danilo Kiš születési helye) mégiscsak nagyon mélyen az Északi Géniusz régiója alatt van.

Az ellentmondást esetleg feloldó kulcsszó viszont itt, azt hiszem, éppen Szabadka.

Emlékezzünk: Hamvas a Keleti Géniusz (az Alföld) legdélibb pontját éppen Szabadkában határozta meg. De az eljárásban valami bizonytalanság érezhető, mikor ehhez a térhez megfelelő irodalmat vagy egyéb művészeteket keres. Minden géniusz esetében megnevezi az általa ott reprezentánsnak tartott írókat, költőket (még az északi térben is látja legalább Mikszáthot és Tompát, ha nincs is jó véleménnyel róluk), az Alföldről szólva viszont egyetlen író vagy művész nevét sem írja le. (Móricz Erdélyét és Rózsa Sándorát megemlíti ugyan, de írásának más fejezetében, nem az Alföld vonatkozásában, és természetesen elítélően, mint a különbség, az „arénaszorúság”, a látványosság példáit.) Mintha a Kelet Géniuszának területe irodalom és művészetek nélkül, üresen tátongna, mintha Kelet szellemisége nálunk csak viselkedésben, életmódban, lakáskultúrában, vagy ahogy Hamvas mondja: az objektív pszichében tárgyiasult volna. S ismerjük be: Dugonics 18. századi, Tömörkény 19. századi s a népi írók 20. századi Alföldjét tekintve Hamvas Alföld-képe érvényes is.

Ha viszont ez a szellemi régió ennyire „üres”, akkor nem logikus-e, hogy az új, most születő, illetve Közép-Európa formájában újjászülető Északi Géniusz igyekszik betörni ebbe a kitöltetlen térbe? Különösen akkor, ha a két géniusz alapadottságaiban közös vonások is vannak (például a csodához való viszony, az álmodozás tulajdonsága, s a tájnak valami fátyolos, álmos kisugárzása). Bizony, ki kell mondanunk, amit Hamvas még nem mondhatott ki, mert esetleg nem látott: a 20. században a lengyel és cseh „Észak” – közép-európai géniusz formájában – szinte anektálta a magyar Keletet (és Danilo Kiš rá a példa, hogy nemcsak a magyart), hogy ez a magyar Kelet aztán napjainkra szinte közép-európaibb legyen az anektáló Északnál. (Sőt anektálódott ilyenformán az a magyar Dél, azaz Dél-Dunántúl is, amelyről Hamvas azt írja, hogy az idők során „letöredezett” róla a Déli Géniusz kultúrája. A szekszárdi Mészöly Miklós életműve úgy „dunántúli”, hogy a közép-európai géniusznak egyik legpregnansabb megtestesülése.)

S ezek után – e Hamvas-ihlette gondolatsorunknak mintegy kódjaként – már csak egy kérdés megválaszolása van hátra: hogyan viselkedett e folyamatok közepette a szorosán vett magyar Északi Géniusz, vagyis az egykori magyar Felföld? Író, költői közül miért csak Mikszáthról és Tompáról volt szó az eddigiek során, hol maradt a sólyomi Balassi Bálint vagy az alsósztrégovai Madách Imre, hogy csak a legnagyobbakat említsem? S Tompa Mihály és Danilo Kiš között, azaz abban az időszakban, amikor az Északi Géniusz – Közép-eu-

rópai géniusszá alakulva – az alföldi és dél-dunántúli géniust is bekebelezte, a magyar Felföld területén nem született vajon említésre méltó irodalom? Kassák Lajos talán nem volt érsekújvári? És Márai Sándor talán nem volt testestül-lelkestül kassai?

A kérdés szónokinak tűnik, de a válasz a felsoroltaknak nagyon is valóságos gyengéire, egyoldalúságaira világít rá. Ha ugyanis Mikszáth, Tompa, Balassi, Madách vagy Kassák életművét az európai géniuszok hamvasi, illetve közép-európai szintézisének szempontjából vizsgáljuk, akkor látnunk kell, hogy Balassi – görög–latin, olasz (Petrarca) és újlatin-humanista olvasottságának-műveltségének megfelelően – túlságosan „csak” derűs és vitális, azaz déli (még ha kesereg vagy átkozódik is, a szerelemért, azaz az életért teszi), hogy északi borongást és meghatározó természetközelséget ezekben a versekben hiába keresnénk, s hiába keresnénk például a Nyugati Géniusz bölcséleti mélységét, metafizikáját is: hasonlítsuk csak a Balassi-verseket össze a nyugati kortárs Pierre Ronsard verseivel! Madáchról viszont, épp ellenkezőleg, azt kell elmondanunk, hogy túlságosan is nyugati, és csak nyugati tájoltságú, fausti kultúrájú. S egyoldalúan nyugati-avantgárd irányzatossága miatt hasonlóan kell vélekednünk – micsoda paradox párhuzam! – Kassák Lajos „északiságáról” is.

Markánsan szimultán északi, nyugati és déli viszont Márai Sándor életműve, s mint ilyen, visszautal a nagy archetípusra, Krúdy Gyula (jelent múltta álmodó) epikájára. Igaz, hogy ez utóbbi „Bolzanója” erősen Nyíregyházát formázza, hogy a „nyíri pajkosokban” több a keletiesen dühödő szabadságvágy, mint a déli derű, de azért ők ketten, Krúdy és Márai azok, akik úgy „északiak”, hogy más európai géniuszokkal is teremtő-alkotó kapcsolatban állnak, s ők ketten jelentik az átmenetet, a kapcsot a magyar északi géniusz és a közép-európai szintézis között. Következésképpen a mai egyetemes tájoltságú olvasó számára az ő északi „genius locijuk” a legfelfoghatóbb a létezők közül.

Az ilyenfajta állításaim persze – bizonyítás, érvelés, dokumentálás híján – inkább csak jelzései valaminek, mint ahogy az egész dolgozatom is csak jelezni akart bizonyos lehetőségeket Hamvas Béla géniusz-elméletének a mai felhasználását illetően. Jelezni akarta, hogy *Az öt géniusz* című esszé nem göcsörtös törzsű, keserű levelű óriás fa, amely „tündöklő szépséggel magasodik a táj fölé – és nem jó semmire” (Dúl András írja ezt a mű 1989-es, szombathelyi kiadásának utószavában), hanem nagyon is mai tanulságokat kínáló mű; hogy én ennek a műnek az összefüggésrendjében találtam meg a módját az általunk sokszor csak a provincializmus szinonimájaként értelmezett regionalizmus általánosabb értékévé, sőt irodalmi minőséggé emelésének, s hogy *Az öt géniusz* ihletésében találtam vissza a más írásaimban még régebben leírt közép-európai szellemiség (irányzat, áramlat, iskola, kinek hogy tetszik) gyökereihez is. Mindennek a bizonyítása újabb tanulmányokat igényelne.